

महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायत निवडणूक २०२४-२५ : एक राजकीय व प्रशासकीय विश्लेषण

¹प्रल्हाद शिवाजी धाकतोडे, ²प्रा. डॉ. मेघराज एकनाथ औटी

¹(एम. ए. राज्यशास्त्र भाग एक)

²सहाय्यक प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर (स्वायत्त) जि. अहिल्यानगर, महाराष्ट्र

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 20th February 2026 Accepted: 01st March 2026 Published: 07th March 2026	भारतीय लोकशाहीची मुळे ग्रामीण समाजरचनेत खोलवर रुजलेली असून ग्रामपंचायत ही या लोकशाही व्यवस्थेची सर्वात तळागाळातील, परंतु अत्यंत महत्त्वाची संस्था आहे. भारतातील सुमारे दोन तृतीयांश लोकसंख्या आजही ग्रामीण भागात वास्तव्यास असून त्यांचे दैनंदिन जीवन, सामाजिक संबंध, आर्थिक व्यवहार व स्थानिक विकास मोठ्या प्रमाणावर ग्रामपंचायतीच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून आहेत. 73 व्या घटनादुरुस्तीने पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त करून दिल्यानंतर लोकशाही विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया अधिक सशक्त झाली आहे. तथापि, प्रत्यक्ष व्यवहारात ग्रामपंचायत निवडणुकींमध्ये अनेक सामाजिक, राजकीय व प्रशासकीय अडचणी निर्माण होताना दिसून येतात.
Keywords: ग्रामपंचायत, निवडणूक, लोकशाही विकेंद्रीकरण, पंचायतराज, प्रशासन, घोडेबाजार, आरक्षण.	प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायत निवडणूक 2024-25 या प्रक्रियेचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे. विशेषतः अहिल्यानगर जिल्ह्यातील निवडणूक प्रक्रिया, प्रचार पद्धती, मतदान व निकाल यांचा अभ्यास करून जात, पैसा, प्रतिष्ठा, घोडेबाजार व प्रशासनाची भूमिका या घटकांचा परिणाम तपासण्यात आला आहे. हे संशोधन प्रामुख्याने अन्वेषणात्मक, वर्णनात्मक व निदानात्मक पद्धतींवर आधारित आहे. प्रत्यक्ष निरीक्षण, मुलाखती, दुय्यम माहिती व माध्यमांतील अहवाल यांचा वापर करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत. ग्रामपंचायत निवडणुकांमध्ये पारदर्शकता, निष्पक्षता व लोकशाही मूल्ये प्रस्थापित करण्यासाठी सुधारणा सुचविणे हा या लेखाचा मुख्य हेतू आहे.

Plagiarism Check Report:

Date of Report: March 01, 2026

Similarity Index: 3%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Dhakatode, P. S., & Auti, M. E. (2026). महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायत निवडणूक २०२४-२५ : एक राजकीय व प्रशासकीय विश्लेषण. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(I), 659-662.

1. प्रस्तावना (Introduction)

"पंचायत ही सरकारी इमारत नसून लोकशाहीची भक्कम पायाभरणी आहे; ही पायाभरणी कमकुवत असेल तर संपूर्ण लोकशाही इमारत अस्थिर ठरते," असे पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी स्पष्टपणे मांडले होते. या विधानातून ग्रामपंचायतीचे लोकशाही व्यवस्थेतील महत्त्व अधोरेखित होते. ग्रामपंचायत ही केवळ प्रशासनाची स्थानिक यंत्रणा नसून ती ग्रामीण समाजाच्या राजकीय समाजीकरणाची शाळा आहे. येथेच सामान्य नागरिक प्रथमच सत्तेच्या प्रक्रियेशी थेट संपर्कात येतो.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने लोकशाही शासनपद्धती स्वीकारली असली तरी प्रारंभी पंचायतराज संस्थांना अपेक्षित महत्त्व प्राप्त झाले नव्हते. 1992 मध्ये झालेल्या 73 व्या घटनादुरुस्तीने ग्रामपंचायतींना घटनात्मक मान्यता, नियमित निवडणुका, आरक्षण व आर्थिक अधिकार प्रदान केले. यामुळे ग्रामीण स्वराज्याच्या संकल्पनेला बळकटी मिळाली. तथापि, आजही ग्रामपंचायत निवडणुका सामाजिक संघर्ष, गटबाजी, जातीय राजकारण व आर्थिक प्रलोभनांच्या विळख्यात अडकलेल्या दिसतात.

2. विषयाची ओळख व संशोधनाचे महत्त्व

ग्रामपंचायत निवडणुकीद्वारे ग्रामीण जनतेला आपले प्रतिनिधी निवडण्याचा लोकशाही अधिकार प्राप्त झाला आहे. मात्र अलीकडील काळात या निवडणुकांचे स्वरूप अधिकाधिक स्पर्धात्मक व कधी कधी हिंसक बनत चालले आहे. निवडणूक जिंकणे ही अनेकांसाठी प्रतिष्ठेची बाब ठरू लागली असून सत्तेचा वापर वैयक्तिक व गटहितासाठी केला जातो. त्यामुळे ग्रामविकासाच्या मूळ उद्देशाला बाधा निर्माण होत आहे.

महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायत निवडणूक 2024-25 या पार्श्वभूमीवर हा अभ्यास विशेष महत्त्वाचा ठरतो, कारण या निवडणुकांमध्ये प्रशासनाने तंत्रज्ञानाचा वापर, शैक्षणिक अट, तसेच नोटा पर्याय यांसारखे नवे प्रयोग राबविले. या बदलांचा ग्रामीण लोकशाहीवर काय परिणाम झाला, याचे विश्लेषण करणे आवश्यक होते.

3. साहित्य समीक्षा (Review of Literature)

भारतातील पंचायतराज व्यवस्थेवर अनेक अभ्यासकांनी संशोधन केले आहे. बलवंत राय मेहता समिती, अशोक मेहता समिती तसेच एल.एम. सिंगवी समिती यांच्या अहवालांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे महत्त्व अधोरेखित केले. समकालीन अभ्यासांमध्ये ग्रामपंचायत निवडणुकांतील जातीय समीकरणे, महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण व आर्थिक विकेंद्रीकरण यावर भर देण्यात आला आहे. तथापि, अलीकडील ग्रामपंचायत निवडणुकांमधील प्रशासकीय सुधारणा व प्रत्यक्ष व्यवहारातील अडचणी यांचा समग्र अभ्यास तुलनेने कमी आढळतो. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनाला विशेष महत्त्व प्राप्त होते.

4. उद्दिष्टे व गृहितके

उद्दिष्टे :

1. ग्रामपंचायत निवडणूक प्रक्रियेचा अभ्यास करणे.
2. निवडणुकांवर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक व राजकीय घटकांचे विश्लेषण करणे.

3. ग्रामपंचायत निवडणुकांतील प्रशासनाची भूमिका समजून घेणे.
4. निवडणूक निकालांचे राजकीय विश्लेषण करणे.

गृहितके :

1. ग्रामपंचायत निवडणूक प्रक्रियेत प्रशासकीय नियंत्रण अपुरे आहे.
2. जात व सामाजिक प्रतिष्ठेचा निवडणुकांवर मोठा प्रभाव पडतो.
3. घोडेबाजार व आर्थिक प्रलोभनांचा वापर वाढलेला आहे.
4. ग्रामविकासापेक्षा सत्तास्पर्धा व वर्चस्वाला प्राधान्य दिले जाते.

5. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या संशोधनासाठी अन्वेषणात्मक, वर्णनात्मक व निदानात्मक पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला आहे. अहिल्यानगर जिल्ह्यातील 16 ग्रामपंचायतींची निवड यादृच्छिक पद्धतीने करण्यात आली. प्राथमिक माहिती प्रत्यक्ष निरीक्षण, अनौपचारिक मुलाखती व चर्चाद्वारे संकलित करण्यात आली. दुय्यम माहिती वृत्तपत्रे, निवडणूक अहवाल, सामाजिक माध्यमे व शासकीय दस्तऐवजांमधून घेतली आहे.

6. अभ्यासक्षेत्र

अहिल्यानगर जिल्ह्यातील 14 तालुके व सुमारे 1300 पेक्षा अधिक ग्रामपंचायतींमध्ये 2024-25 मध्ये निवडणुका पार पडल्या. या जिल्ह्यात निवडणुका प्रामुख्याने शांततेत पार पडल्या असल्या तरी राजकीय चुरस मोठ्या प्रमाणावर दिसून आली.

7. ग्रामपंचायत निवडणुकीतील निवडणूक विभागाची भूमिका

महाराष्ट्र राज्य निवडणूक आयोगाने ग्रामपंचायत निवडणुकांसाठी अधिक शिस्तबद्ध व तंत्रज्ञानाधारित प्रक्रिया राबविली. किमान शैक्षणिक पात्रता, ईव्हीएमचा वापर व नोटा पर्याय या बाबी उल्लेखनीय ठरल्या. तथापि, मतदार जनजागृतीचा अभाव, पॅनल नोंदणीची स्पष्ट व्यवस्था नसणे व फुटीर राजकारण यामुळे अडचणी निर्माण झाल्या.

8. निष्कर्ष व चर्चा (Findings and Discussion)

अभ्यासातून असे दिसून आले की ग्रामपंचायत निवडणुका ग्रामीण लोकशाहीचा कणा असल्या तरी प्रत्यक्षात त्या अनेक सामाजिक व आर्थिक दबावाखाली पार पडतात. जातीय समीकरणे, पैसा व प्रतिष्ठेचे राजकारण विकासाभिमुख धोरणांवर मात करताना दिसते. प्रशासनाने काही सुधारणा केल्या असल्या तरी अधिक प्रभावी नियंत्रण व पारदर्शकता आवश्यक आहे.

9. सूचना व शिफारसी

1. मतदार जनजागृती कार्यक्रम अधिक प्रभावी करणे.
2. निवडणूक खर्चावर कडक नियंत्रण.
3. सरपंच व सदस्यांसाठी नियमित प्रशिक्षण.
4. ग्रामपंचायत राजकारणात नैतिक मूल्यांचे संवर्धन.

10. निष्कर्ष (Conclusion)

ग्रामपंचायत ही भारतीय लोकशाहीची आधारशिला आहे. तिच्या निवडणुका पारदर्शक, निष्पक्ष व लोकशाही मूल्यांवर आधारित असणे अत्यावश्यक आहे. ग्रामविकास साधण्यासाठी सक्षम, सुसंस्कृत व लोकाभिमुख नेतृत्व घडविणे ही काळाची गरज आहे. प्रस्तुत संशोधनातून ग्रामपंचायत निवडणुकांतील वास्तव परिस्थिती स्पष्ट होत असून भविष्यातील धोरणात्मक सुधारणा करण्यासाठी हा अभ्यास उपयुक्त ठरेल.

संदर्भसूची (References)

1. भारत सरकार. (1993). *भारताचे संविधान : 73 वी घटनादुरुस्ती अधिनियम*. नवी दिल्ली : भारत सरकार प्रकाशन विभाग.
2. मेहता, बलवंत राय. (1957). *Report of the Committee on Panchayati Raj Institutions*. नवी दिल्ली : भारत सरकार.
3. मेहता, अशोक. (1978). *Committee on Panchayati Raj*. नवी दिल्ली : भारत सरकार.
4. सिंगवी, एल. एम. (1986). *Revitalisation of Panchayati Raj Institutions*. नवी दिल्ली : भारत सरकार.
5. Tiwari, R. (2014). *Panchayati Raj and Rural Development in India*. New Delhi: Atlantic Publishers.
6. Mathew, G. (2000). *Status of Panchayati Raj in India*. New Delhi: Institute of Social Sciences.
7. राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र. (2024). *ग्रामपंचायत निवडणूक 2024-25 : अधिकृत अहवाल*. मुंबई.
8. Deshpande, R. (2012). *Democracy and Local Governance in India*. New Delhi: Oxford University Press.
9. जाधव, बी. एन. (2018). *भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था*. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
10. वृत्तपत्रे : लोकसत्ता, सकाळ, महाराष्ट्र टाइम्स (ऑक्टोबर-डिसेंबर 2024).
11. Election Commission of India. (2020). *Electoral Reforms in India*. New Delhi.